

Jazyk bible v nás

S biblí žije obyvatelstvo tohoto území v každodenním styku už víc než dvanáct století. Z hlediska trvání kosmu, zeměkoule a lidského rodu je to chvilíčka, mžiknutí oka, ale z hlediska historické paměti jednoho střeoevropského společenství je to vlastně celek a úhrn jeho bezprostřední živé dějinné zkušenosti; jsme si schopni aspoň trochu zřetelně představit a tím i znovuprožívat jen to, co je zapísáno - a píše se na našem území od té doby, co se k nám dostaly texty biblické. Nový zákon a biblické žalmy v slovanském jazyku jsou z prvních textů, které tu vznikly, a od samého počátku se začaly naléhavě a neodbytně vtiskovat do myslí lidí. Tyto texty se vnímaly nejen zrakem; dennodenně, stále a opakovaně zněly při bohoslužbách i mimo ně. A takového nepřetržitého „zvučení“, rozléhání se prostorem, se v naší civilizaci nedostalo žádné jiné knize.

Přeložit biblický text nejprve do Konstantinovy a Metodějovy staroslověnštiny a později do staré češtiny nebyla ovšem nijak samozřejmá věc. Jazyk bylo nutné nejprve dotvořit, přitvořit a přetvořit, v pokorném, návazném úsilí celé řady generací. To nebylo jen prosté, rutinní překládání, jak mu často rozumíme dnes, to byl gigantický, jazykově a slohově kreativní zápas, z něhož zároveň tryskaly popudy myšlenkové a mravní. Patřilo k hrdosti českého společenství, že mělo jeden z nejstarších překladů Písma do národního jazyka v Evropě; už ve 14. století se zdejší vzdělanci vzepjali k ctižádostivému cíli přeložit celou bibli. Bylo k tomu zapotřebí odvahy a sebevědomí hned ve dvou ohledech: jednak proto, že šlo o vrcholně obtížný úkol jazykově technický, za druhé, že se tím povážlivě překračoval horizont středověkého člověka; předpokládalo se jaksi, že Bůh může promlouvat k lidem jen v tajemně zastřené, posvátné a posvěcené latině nebo řečtině. Ještě Karel IV. zakázal, z titulu císaře Svaté říše římské, překlad bible do lidového - vulgárního - jazyka v Nizozemsku. V českých zemích se kompletní překlad Písma (poprvé v zemi slovanského jazyka) objeví

za vlády jeho syna, římského krále Václava IV.*, v době horečné činorodosti nově založené univerzity, prvních pokusů o pěstování dobové vědy v češtině a zjevení prvního velkého českého prozaika, impozantního a zároveň dojímavě prostého zemana Tomáše ze Štítného.

Jak ale převést starobylé texty s jejich odlehlou dobovou i místní atmosférou do nového, zaalpského, severního prostředí? Každý úsek, věta, slovo s sebou nesly nějakou svízeľ, problém, řešitelský oříšek. Je vhodnější tam, kde latiník „adoruje“ Boha, se česky *modlit*, nebo spíš *klanět*? Vždyť *modlit se* by mohlo navodit nežádoucí souvislost s *modlami*, *modlářstvím*, *modláři* (staří znali dokonce i *modláky* a *modlníky*), tedy s něčím velice nekřesťanským. O pohanských *modlách* básnil český veršovec v Alexandreidě už téměř sto let předtím, *modla* byla soudobým autorům známa velmi dobře i ve významu „modlitebna“, pohanský chrám, templ. A navíc znepokojovalo, že staré *modliti* mělo i význam světský, totiž „prositi“ (kohokoli o cokoli) – dodnes zná každý turista od Jaderského moře chorvatské *molim*, tj. „prosím“. Pokud chtěli překladatelé vybědnout z chaotického a unikavého jazyka, museli se nejprve do něho cele ponořit – a najít nová slova a spojení, která by byla s to vzít na sebe tíhu posvátného poselství. A tak váhali mezi slovy *blahati*, *blahoslaviti* a *žehnati*, mezi *pastuchou* a *pastýřem*, vážili, zda je případnější se u jisté vdovy *pást*, *mít živnostku* nebo *se živit* (v nejnovějším, ekumenickém textu jsme dospěli nakonec k řešení, že dotýčný je u oné vdovy *hostěn*); kolísali mezi pojmenováními *Bůh*, *Pán*, *Hospodin* a *Hospoda*; hledali jemné rozdíly mezi *pečí*, *pečováním* a *pečlivostí* atd. atd. Pohyb češtiny napříč stoletími je neoddělitelně spjat s biblickými překlady. Dnes *házíme perly sviním*, v této sbírce najdeme i starobylou podobu „aniž mecte perel svých před svině“ (z Litoměřické bible), ale ty *perly* musely nejdřív obstát v soutěži s *drahým kamením* – a cítíme, že ty *perly* svou stručností, pádností a naléhavostí přispěly k tomu, že se biblický obrat mohl udomácnit jako obrat zcela běžný, všední a každodenní.

* Tiskem vyšla první česká bible (tzv. Bible Pražská) roku 1488 a předstihla tak o několik desetiletí vydání holandské (1526), německé (1534), francouzské (1535), anglické (1537), španělské (1557), ruské (1581) a italské (1607).

To, co právě držíte v ruce, má výhody i nevýhody slovníku; výhod je mnoho, nevýhoda je v tom, že v abecedním řazení je cosi mechanického, náhodného. (Proto se znovu a znovu vracejí pokusy o slovníky věcné, tematicky řazené; ty sice k sobě dají to, co k sobě významově, niterně patří – jenže zas na úkor praktičnosti...) Pokusme se tedy aspoň zde ukázat některé z oněch vnitřních souvislostí.

Za prvé bije do očí, jak bohatý a rozmanitý materiál se začne hemžit pod rukama, když si položíme otázku, co všechno je v češtině z pramenů biblických nebo s biblí souvisících.

Jsou tu na jedné straně spojení, u nichž běžný uživatel jazyka ani netuší, že by měla něco společného právě s tímto zdrojem. Zdají se samozřejmě, odvozená z praktické zkušenosti: když třeba *vedou někoho jako vola na porážku, berou pod ochranná křídla*, když *rovný rovného si hledá*, když *vítr vane, kam chce*, když je něco jen *kapka v moři* nebo *podezřelý hokus pokus* atd. atd. To není nic neobvyklého – něco se tváří jako běžné, lidové, a ona je v tom dávná tradice, poselství kultury zaniklé v uplynulém času. To věděl už například Havlíček, který se v mládí zavřel na několik měsíců do pokoje u svých rodičů v Němčickém Brodě, přečetl si Jungmannův slovník a pro budoucí potřebu si z něho vypsál obraty a spojení. A stejně tak ho zajímalo i Písmo, a to mimo jiné právě jako pramen obrazných rčení, úsloví, přísloví, citátů atd. Český intelektuál před sto padesáti lety čerpal z Písma často a promyšleně. Havlíček si oblíbil hlavně Matoušovo evangelium a Knihu přísloví, ale posloužily mu i Mojžíšovy knihy, Kazatel, Žalmy, Zjevení svatého Jana, Pavlovy epištoly, Apoštolské skutky, První kniha Samuelova, Zachariášovo svědectví... A tak u něho najdeme: *Marnost nad marností, marnost, Mrvu vidíš, ale břevno nepozoruješ, Já totiž pravím, a ne Pán* atd. Jeho bojovná a intelektuálně pronikavá žurnalistika se hemží odkazy jako *praví Písmo, místo v Bibli, díme s Písmem, pravil Ježíš, přišlo na slova Páně, jak říkává sv. Pavel, praví Šalamoun, slova Pilátova*, a co je příznačné, často jen pouhým *psáno(t) jest, stojí psáno*. Je charakteristické pro ducha doby a vzdělanosti, že nebylo třeba dodávat, kde to stojí psáno. Biblická frazeologická spojení se objevovala v knihách i novinách pravidelně, ať už v české nebo v původní latinské, citátové podobě. A co je hlavního, mluvilo se jimi o věcech zcela současných; často právě ona nesla hodnotící poselství.

Proti spojením, která se stala samozřejmými a jejichž biblický původ nebo souvislost je pro většinu lidí překvapením, stojí jiná, která zcela zjevně a odhaleně vnášejí do naší jazykové každodennosti a všednosti vznešený, historicky vzdálený, a přitom dramatický a barvitý svět biblické dějeproy. Nejpevněji v našich myslích drží vědomí těchto spojů vlastní jména – *Adam a Eva, Abel a Kain, Abraham, Ezau, Lotova žena, Benjamin, Samson, Herodes, Tomáš, Jidáš, Annáš a Kaiťáš, Pilát, Gog a Magog* a ostatní herci onoho velkého biblického dramatu. Právě to znovu připomíná palčivou otázku vtírající se při pomýšlení na to, jak byla postižena v posledním, ekumenickém překladu biblická vlastní jména – lze vsadit dolar proti bobu, že se nadále bude zpívat o *bídnych Filištíncích* a ne *Pelištejcích*, a dožijeme-li se vysokého věku, budeme staří jako *Metuzalém*, nikoli *Metušelach* – počestěné podoby jmen vrostly nejen do tkáně jazyka, ale i do obrazné mysli jeho uživatelů.

Biblický jazyk je právě tak rozmanitý a pestrý jako bible sama. Sahá od plných, rozvinutých přísloví jako *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* přes úsloví typu *Komu čest, tomu čest*, okřídlená rčení jako *Hoden jest dělník mzdy své, Cesty Páně jsou nevyzpytatelné až po pouhá* obrazná spojení, která dnes nahrazují jednoslovná pojmenování: *vždyť houby s octem* nejsou nic jiného než *nic, kost a kůže* je totéž co *vyhublý* atd. Ale právě v té obrazné naléhavosti a hmotnosti spočívá jejich síla.

I slohově jsou biblická spojení napjata od pólu knižnosti, někdy až archaičnosti, až po pól štavnaté lidovosti a prostořekosti. Od vznešeného *alfa a omega, jámy lvové, hlasu volajícího na poušti, břevna v oku, archy úmluvy* se může přeskočit až k *oku za oko, zubu za zub, k jazyku jako břitva* a k *broušenému po obou (vobou?) stranách*. Bible obsahuje a reprezentuje velikost a rozmanitost všehomíra, a totéž rozpětí má i jazykové bohatství, kterým pronikla do národních jazyků. A to právě předvádí tento slovník velmi bohatě, rozmanitě a přesvědčivě. Není náhodné, že Patrik Ouředník přechází často od biblické, nebo chceme-li se pohybovat v české novodobé literární tradici, vančurovské vznešenosti takového *lenochem orati* k pouličnímu, nevážnému a neslušnému *válet si šunky, prdel* – v tom je právě síla a sláva jazyka, jeho obraznosti, frazeologie a vůbec všeho ne-logického a ne-racionálního, že obsáhne obojí. Jazykovědci vedou nyní spor

o to, že někteří by prý chtěli „zavíst tu vobecnou češtinu do tý spisovný“, jiní se tomu snaží zabránit. Jde patrně o nedorozumění – obě existují, obě mají svá práva, svou úlohu, svůj etos, ba i svůj patos, a spojení lidové, až po vulgaritu lidové frazeologické synonymie s frazeologií biblickou to zde ukazuje velice výmluvně. Jde o to, aby jedna poloha nezískala monopol nebo nezahnala tu druhou do trapné defenzívy. Biblické frazeologii podobné nebezpečí trochu hrozí, pokud si zachovává jistou míru exkluzivity – dnešní maturant dovede sice být někdy *v sedmém nebi*, ale velice, velice zřídka někomu *čte levity*, protože neví, co to je; může snad čas od času pocítit potřebu *rozvázat* někomu *tkaničky u bot* a *narazit* tak *na kámen úrazu*, ale cizí je pro něho (snad jen jazykově?), že *plné, egyptské hrnce* nejsou všechno, že člověk je přece jen *nádoba hříšná* a že *prach jsi a v prach se obrátíš*, a proto si také *nesype popel na hlavu*. Pak mu v hodnotově zmateném světě může uniknout nebezpečí – že totiž *propast propasti se ozývá* a že *blázna by v stoupě opíchal, jiný nebude*.

Smyslem této knížky je nejen ozřejmovat – etymologii, věcnou historii slov a spojení atd. – , ale i nabídnout cosi, o čem se dá z jazyka přemýšlet dál, až k poslání jazyka v životě člověka a lidské pospolitosti.

A ještě jeden, byť nevyslovený podnět v sobě Ouředníkova sbírka skrývá: vybízí totiž k úvahám, jaké jsou spoje mezi biblickou složkou české slovní zásoby a českou slovesnou kulturou.

Po roce 1948 se udělalo hodně pro to, aby se potlačily některé tradice, mezi nimi i tradice biblická, a vcelku bylo toto snažení úspěšné. V tomto ohledu selhala i poslední bašta, kterou tvoří v totalitní společnosti rodina; ukázalo se totiž, že naše kulturní vytrvalost, nebo aspoň setrvačnost, není zrovna příliš houževnatá. Tu a tam se sice ozývaly záchranné hlasy a snažily se před touto otvírající se *propastí* varovat; poukazovalo se především na to, že nově se rodící pokolení nebudou s to vnímat a chápat díla výtvarná, hudební... mnohem méně bývaly zmiňovány souvislosti slovesné. Je to pochopitelné, literatura bývá stíhána a postihována mnohem bedlivěji, protože slovo nese význam často velice přímo a nezastíněně; byla to doba, kdy ani Záhoř v Kytici neunikl osidlům cenzury.

Česká literatura je ovšem s biblickou tradicí neodlučně prorostlá. Bylo tedy nutno všelijak teoreticky a exegeticky kličkovat, jak je to vlastně míněno s biblickými motivy nejen u J. Wolkra, ale i u S. K. Neumanna – ty nebylo možno ani vyloučit, ani úplně v tomto směru vykastrovat. I hledalo se vysvětlení: ony jsou to vlastně jen takové slohové ozdoby, slovní piruety, to víte, básníci. Autory orientované výrazně spirituálně, křesťansky, bylo možno popřít úplně. Ale co s takovými básníky, jako byl Jaroslav Seifert? Čas od času se přece jen ukázalo záhodné z něho něco vydat. Důvody, proč byl tento básník reeditován, byly rozmanité, a spíše osobní než literární; v každém případě nebyl podezřelý, že by v něm žily a z jeho díla se šířily biblické nebo vůbec spirituální a náboženské jedy. A přece – podívejte se teď do této sbírky třeba na *hořící keř* a pak se začtěte do válečného Seiferta, co u něho tento biblismus slohově i významově dělá a co z toho pro jeho básnickou zvěst plyne.

A takových případů lze najít v novodobém písemnictví mnoho a mnoho. Jenže významů, které jsou do uměleckých textů vkládány právě prostřednictvím biblismů, jako by ubývalo, protože ztrácíme schopnost je dešifrovat.

Ouředníkův slovník biblismů může udělat víc, než díla tohoto druhu dělají obvykle, to jest informovat o významech a původech různých jazykových spojení – může přispět k obnovování naší zapomenuté nebo zapomínané jazykové i kulturní zkušenosti. To neplatí jen pro chápání a prožívání literatury nové a nejnovější, která se – více nebo méně – čte; tato sbírka může sloužit i jako nástroj a prostředník při znovuožívání literatury, která téměř úplně zmizela z našeho obzoru. Máme na mysli hlavně literaturu oněch dvou století, která pro naprostou většinu i vzdělaných Čechů zůstává terra incognita, bílé místo, nebo ještě přílehavěji černá díra; máme na mysli literaturu barokní. Ta je tvořena z podstatné části právě z biblického jazykového, obrazného a motivického materiálu. Máme-li ji pochopit a znovu přijmout jako podstatnou a živou součást našeho odkazu, musíme mít v hlavách i to, co v sobě nese tato kniha.

Ukažme si to na příkladu: přečtěme si nejdřív, co stojí v příslušném heslu o *nevěřícím Tomáši* – a pak se začtěme do následujícího úryvku z Postily Jiřího Šerera – Jana Barnera z roku 1724:

„Uvažovati tuto sluší, jak nevypravitelnou radost sv. Tomáš pocítil v srdci svém, když bodení hřebů prstem svým se dotekl a do boku Páně vložil ruku svou. Div jest, že pro velikost radosti srdce v něm se nerozplynulo. Toť jest ona holubička, která v rozsedlinách skalních a děrách ohrady se hnízdí a přebývá, o čemž zapsáno jest v Písních Šalomounových: Kristus jest skála: rozsedliny a děry jsou jeho svaté rány, nimiž se Tomáš a všechny Boha milující duše těší a obveselují, jakž to pěkně sv. Řehoř veliký vykládá. Tu skálu také rozumí David, když praví: Petra refugium herinacus, skála outočiště ježků, to jest hříšníků, kteříž svými hříchy nejináč nežli ježek ostny bodlavými obklíčeni jsou. Takový ježek byl jest Tomáš, pročez hledá outočiště svého v rozsedlinách skalních, tu se zdržuje, tu běží, tu vyznává, tu se raduje a plesá.“

A abychom skončili náš letmý pokus o komentář ve stylu komentovaného díla, to jest i trochu nevázně: biblický odkaz nežije jen ve vznešených sférách, nacházíme ho i na pólu zcela opačném, někdy naprosto nečekaně a dost šokantně. Na dejvickém nádraží se na místě, které jsme si za uplynulá desetiletí navykli v češtině pokrytecky nazývat sociálním zařízením, můžeme číst nápis „A Frýba pravil: Budiž tráva“. Nad otázkou, co nám chtěl anonymní autor tohoto epigrafického dílka vlastně sdělit, můžeme nyní uvažovat s touto knížkou v ruce.

Alexandr Stich